

14. Решетніков Ю. Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти / Ю. Решетніков [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http:// www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/](http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/)

15. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 1085 від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/12584.html>.

16. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. К: Криниця, 1999. 309 с.

УДК 322(427)»194»

Бабенко Людмила Леонідівна

*д.і.н., професор кафедри
історії України*

*Полтавського національного
педагогічного університету*

імені В.Г. Короленка

(м. Полтава)

КРИЗА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1920-ті роки) ТА ПОШУКИ МОДЕЛЕЙ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Історичні реалії останніх десятиліть актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних з вивченням історії найчисельнішої в минулому соціальної структурної ланки суспільства – селянства. Його домінуюча роль в українському соціумі закономірно породжувала безліч багатовекторних зв'язків і явищ, які справляли вплив на національний історичний контекст. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття.

З утвердженням влади більшовицької партії у 1917 р. державна політика передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як „вираз ілюзорного щастя” пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуто В.Леніним. Він підкреслював, що релігія як реакційна ідеологія, що

служить інтересам експлуаторів, несумісна з комуністичним суспільним ладом. Отже, з початку існування радянська держава опинилася в стані перманентного протистояння з селянством у площині світоглядних засад. До того ж сама комуністична доктрина концентрувала в собі вороже ставлення до селян – дрібних власників. В. Ленін у період громадянської війни називав останнє „дрібнобуржуазною стихією”, набагато небезпечнішою для партії, ніж армії Колчака і Денікіна, „дрібними хазяйчиками, які не вірять у комунізм”, а класовий принцип, сформульований вождем революції, „пограбууй куркуля, не скривдь середняка, дай бідняку” сприяв ескалації затяжного громадянського конфлікту [1, арк. 92].

Однак уже перші роки існування радянської влади продемонстрували необхідність врахування у „стратегії соціалістичного будівництва” такого чинника як релігійність селянства. Недооцінка останнього неодноразово породжувала кризовий стан у стосунках держави з аграрним суспільним сегментом. У цьому контексті, на наш погляд, потребує глибокого з’ясування процес реалізації системи заходів антирелігійної політики держави, її тактичної мімікрії з врахуванням релігійних настроїв села, причини кризи антирелігійної політики на селі, що мала специфічні прояви та викликала суттєві коливання політичної стабільності в республіці.

У вітчизняній науковій літературі ця проблема порушувалася фрагментарно, переважно у контексті аналізу взаємовідносин держави і церкви періоду становлення тоталітаризму [2]. Аналогічний характер щодо її постановки мають праці, автори яких досліджують природу, причини, наслідки масових репресій в Україні [3]. Істотно розширює перспективу дослідження проблеми введення в обіг архівних джерел, котрі ілюструють відповідний історичний період.

Мета даної статті – з’ясувати роль і ступінь впливу соціального фактора у визначенні стратегії і тактики більшовицької держави в антирелігійній політиці 1920-х рр. в Україні з домінуючою селянською верствою.

З’ясуванню мети дослідження сприятиме виділення наступних завдань: показати кон’юнктурний підхід органів партійно-державної влади на різних етапах радянських перетворень до визначення пріоритетів антирелігійної політики на селі, а також непослідовність і суперечливість останньої; виділити періоди загострення кризи у стосунках держави і сільського населення на релігійному ґрунті та причини їх виникнення; визначити характер методів впливу держави, зокрема органів ДПУ-НКВС, на духовну сферу українського селянства як носія соціально-психологічних властивостей, несумісних з більшовицькою ідеологією.

Перетворення в Україні перших років радянської влади продемонстрували повне ігнорування інтересів селянства. Продрозкладка, перша спроба колективізації, сваволя комбідів на селі викликали хвилю так званого „політичного бандитизму”, про характер якого в одному з інформаційних зведень Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. – ВУЧК) повідомлялося, що „в цілому всі бандформування борються з продрозкладкою” [4, арк. 7]. Вузькість соціальної бази диктатури пролетаріату на селі, зростання антибільшовицьких настроїв у його середовищі змусило констатувати у таємному циркулярі ЦК КП(б)У: „Українське село ще довго буде являти елемент населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій переважаючий вплив” [1, арк. 30].

У процесі більшовицького воєнно-комуністичного наступу співпали у часі боротьба з „дрібнобуржуазною стихією” і релігією та її adeptами. Інформаційні зведення чекістів з місць підсилюють пропагандистську метушню навколо тези „контрреволюційності чорносотенного духовенства” та заперечення ними ідеалів соціалістичної революції. Зокрема, повідомлялося, що в Балтському повіті на Одещині „духовенство підтримує банду Заболотного”; у Старобільському повіті „розкрита змова махновців, у якій брали участь сили духовенства”, „священники діють заодно з білогвардійцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу, ... повсюдно є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство” [5, арк. 20; 6, арк. 1; 7, арк. 68 зв.].

Намагання ліквідувати „релігійні пережитки” ще в ході громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, відверте глумління над святинями настільки ускладнили становище влади, що під питанням опинилася сама більшовицька перспектива. „Сказати, що наше становище катастрофічне – значить сказати річ усім відому. Треба висловитися зрозуміліше: перед нами в найвирішальніший момент для світової революції – перспектива втратити Україну,” – так оцінював становище у більш широкому контексті нарком воєнних справ радянської Росії Подвойський у 1919 р. [8, арк. 35].

Загальні антибільшовицькі настрої селянства перших років радянської влади, у які був міцно інтегрований і релігійний фактор, засвідчили наявність першого етапу кризи антирелігійної політики правлячої партії. Її очевидні ознаки, які виявилися у масовому спротиві сільського загалу брутальному нав’язуванню атеїстичних цінностей і норм, змусили політичну верхівку до коригування методів своєї антирелігійної політики. Згідно рішень X з’їзду РКП(б) 1921 р. акценти зміщуються з репресивних заходів на антирелігійну пропаганду. Таєм-

на директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам від 23 липня 1921 р. намагалася виправдати репресії в галузі релігійного життя „гострою боротьбою першого періоду становлення диктатури пролетаріату”, в яку була втягнута „одна з основ панування буржуазних класів – державна церква та інші релігійні організації”. Керівникам партії довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів” [9, арк. 85]. Тези з антирелігійної пропаганди ЦК КП(б) У цього ж року націлюють агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницьку роботу, оскільки „для селянських мас релігія замінює майже всі форми культурної свідомості і побуту”, пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси”. При цьому антирелігійна пропаганда має будуватися у двох напрямках: проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого, з урахуванням „високого рівня релігійності і забобонів в Україні, що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста” [7, арк. 99; 100]. Водночас привертають увагу слухні зауваження партійних функціонерів, висловлені у документі, зокрема, про те, що антирелігійна агітація може бути успішною за умови, коли „економічний розвиток підніме рівень свідомості мас”, а „релігійна свідомість може бути викорінена, але не заборонена”.

Однак у сільській місцевості республіки ця ліберальна риторика центру не була втілена у життя. Більше того, місцева влада не лише не припиняла, а часом і заохочувала екстремістські дії атеїстів та адміністративних органів, що займалися відокремленням церкви від держави згідно декрету 1918 р. Це підтверджується численними скаргами селян у вищі органи державної влади. Наприклад, у листі з Лубенського округу 1923 р. на ім'я голови Раднаркому України Х. Раковського селяни прохають звернути увагу на „таємні і відкриті, явні утиски, гоніння і найрізноманітніші переслідування церкви, православного духовенства і віруючих громадян з боку багатьох представників і працівників радянської влади”, які почувають себе „необмеженими володарями і над майном, і над особою і, навіть, життям забитого і заляканого селянства” [9, арк. 173-174]. Закритий лист Донецького губкому КП(б)У зазначав, що на селі антирелігійна пропаганда виливається у „хуліганство і головоотяпство”, котрі надзвичайно шкодять „змицці з селянством”. Ось лише деякі приклади: у колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, вилучених з ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування комсомольцями галасу і „котячих концертів” навколо храмів під час обряду вінчання; у Старобільському окрузі один диспут тривав вісім днів до повного виснажен-

ня священика; виконком цього ж району ухвалив „розкопати могилу померлого попа, так як на ньому був золотий хрест” [10, арк. 3 зв.- 4].

Упродовж 1922 – 1924 рр. у відповідь на ескалацію антирелігійної політики в Україні відбувається спалах релігійного руху, який знайшов свій вияв у кількісному зростанні православних і протестантських релігійних громад, а також поширенні містично-есхатологічних настроїв у сільському середовищі і так званих „релігійних чудес”. Ці явища, на наш погляд, слід розцінювати як другий етап кризи антирелігійної політики держави в умовах непу. Функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р. змушені були визнати, що „по церковній лінії ми спостерігаємо найбільшу кількість випадків порушення змички з селянством”, а „посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою і невмілими методами пропаганди”, яка „спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити” [11, арк. 2]. Водночас відзначалася зростаюча активність духовенства та його вплив на селян, змикання з „куркульськими елементами села на класовій основі”, вміле використання „продовольчих труднощів” на селі, що підсилювало антирадянські настрої.

Чи були внесені корективи в систему антирелігійних заходів? У руслі резолюцій XIII з’їзду РКП(б), який засудив практику адміністрування в галузі релігії, партійні директиви вимагали не допускати нових випадків закриття церков без згоди віруючих, підтасовок їх голосів; притягувати винних до відповідальності за „будь-які викривлення лінії партії в цьому питанні”; переглянути характер використання закритих церков та не допускати щоб „хоча б одна закрита церква чи інший молитовний заклад залишалися незадіяними”; не перешкоджати „здійсненню релігійних культів (наприклад, хресних ходів, молебнів і т.п.), якщо вони не організовуються з контрреволюційною метою” тощо. Антирелігійну пропаганду настійно радилося зосередити в стінах сільських шкіл, сельбудів, хат-читалень, а зміст заходів спрямовувати на агрономічну освіту: „Роз’яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди”. Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними віруваннями „може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою” [12, арк. 11].

Численні обіжники, циркуляри, інструкції адміністративного відділу НКВС, переважно з поміткою „таємно”, містили застереження місцевим ліквідаційним комісіям щодо специфіки роботи на селі. Зокрема, циркуляр НКВС за № 44/С 1924 р. наголошував на необхіднос-

ті відмови від „різкого адміністративного натиску” щодо релігійного руху з боку губернських, окружних і районних ліквідаційних комісій, оскільки безпосереднім його наслідком є збільшення числа скарг у центр від релігійних громад та „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси” [13, арк. 25]. З цих же мотивів з’являється наступний циркуляр, який вимагав „з особливою увагою і обережністю підійти до обкладання податками служителів культу в сільській місцевості, враховуючи більш точно їх прибутки, щоб уникнути переобкладання” [14, арк. 287]. Зокрема 19 вересня 1924 р. Чернігівський окружний адмінвідділ інструктувався з центру: „Ліквідоми, які відають релігійним рухом,... повинні в першу чергу звернути увагу на заходи радянського будівництва щодо наближення апарату до населення, його спрощення та належного інструктування всіх своїх робітників” [15, арк. 33].

У ході кампанії вилучення церковних цінностей тактика більшовиків також базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. На їх думку, „відчайдушний голод” та наміри боротися з його наслідками забезпечували владі „співчуття цієї маси” або, принаймні, її нейтралізацію. Тому „до церков селянських бідних приходів слід ставитися з обережністю, ...уникати дій, незрозумілих темній масі” - говорилося в директиві ЦК КП(б)У [16, арк. 2].

Разом з тим не можна не помітити, що більшість настанов і вказівок вищих партійно-державних органів, що стосувалися корегування антирелігійної політики на селі, не виконувалися, а система пропагандистських заходів продовжувала існувати у вульгаризованих формах. Так релігійним громадам нав’язувалася передплата атеїстичних газет і журналів або грошові збори на „посилення антирелігійної пропаганди”, що мало характер відвертого глумління; оголошення днів релігійних свят робочими та спроба вилучення з календаря недільного дня; „комсомольські паски” та карнавальні ходи з „ряженими”, які висміювали традиційні релігійні обряди тощо. Негативна реакція щодо останнього, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсона, спостерігалася навіть серед більшості робітників промислових центрів. Наприклад у Харкові в 1929 р. так званий „карнавал” був розцінений як „відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство”, „непотрібна клоунада і форма боротьби, яка не досягає своєї мети” [17, арк. 6; 18, арк. 23-23 зв.]. Трагічний інцидент, спровокований антипасхальним карнавалом, трапився цього ж року в селі Нова Прага Зінов’євського округу. Демобілізований червоноармієць Сазоненко звернувся до демонстрантів-атеїстів: „Ви ж говорите, що релігія вільна, а тепер прийшли втручатися. Так робити не можна,...так за собою масу не поведете”. Однак саме його наступного дня й заарештувала мі-

ліція. У камері Сазоненко покінчив життя самогубством, залишивши передсмертну записку, в якій написав, що він безбожник, але з такою „боротьбою з Богом” не згоден [19, арк. 73].

Сільські ради, всупереч інструкціям і розпорядженням відділу культів НКВС, продовжували вилучати „для громадських потреб” культові споруди, які не використовувалися за призначенням, навмисне не дозволяли їх ремонтувати, щоб через деякий час заборонити експлуатацію за технічним станом; незаконно виселяти священиків за наявності орендного договору на житло та притягувати як відповідачів тощо. Уже вкотре НКВС нагадував функціонерам антирелігійного фронту на місцях, що „такі дії сільських рад, суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку Радвлади” [20, арк. 1, 13, 15, 46, 48-49]. Отже, держава була стурбована не стільки долею духовенства, скільки власним іміджем в очах народу.

Істотну роль у поразках владних структур на антирелігійному фронті відіграли кілька чинників. Серед них – надзвичайно низький освітньо-культурний потенціал пропагандистських кадрів, часто „безпартійних”, на що вказувалося як на серйозний недолік. Їм часто бракувало не тільки необхідних знань, але й атеїстичних переконань. Наприклад, секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав „іграшкою для тих, кому нема чого робити”, а член Кадіївського райкому комсомолу заявив: „Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби” [21, арк. 9].

Другим важливим чинником, на наш погляд, були зовнішні форми проявів атеїзму та безбожництва сільських активістів і маргінальних прошарків з нестійкими моральними орієнтирами, розбещених безкарністю з боку влади, що набували брутальних проявів. Селяни ставали на бік приниженого і упослідженого духовенства, намагаючись захистити традиційні моральні цінності, ототожнюючи явища радянської дійсності 1920-х рр. з „владою антихриста”, близьким кінцем світу та іншими есхатологічними аспектами.

ЦК КП(б)У сподівався на пожвавлення антирелігійного руху і пропаганди з утворенням Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи, передусім, про масовість руху. Початок діяльності цієї структури, недержавної і непартійної за формальним статусом, мав на меті створити в республіці цілковито атеїстичну атмосферу й довершити справу держави, яка не впоралася з швидким витісненням релігії з сільського життя.

Найбільш ефективним механізмом, задіяним на антирелігійному фронті, виявилися спецслужби. У структурі секретно-оперативного відділу Державного політичного управління УСРР було створене 6-те відділення, яке займалося розробкою спеціальних заходів і операцій проти церковно-релігійних організацій, застосовуючи шантаж, залякування, компрометацію, арешти, підкуп, а також насаджуючи всеохоплюючу інформаційно-освідомлювальну мережу на селі. Начальник Подільського губвідділу ДПУ І.Леплевський у 1923 р. доповідав, що за „останні три місяці ми провели велику роботу по насадженню освідомлювальної мережі на селі..., маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів....Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона, на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані...” [22, арк. 21, 22]. (Освідомлювач – людина, що вербувалася з числа осіб, які належали до соціально чужого більшовикам середовища, тоді як інформатори – це лояльні до радянської влади громадяни, що працювали в установах, організаціях, на підприємствах тощо – прим. автора). Донецький губком КП(б)У в 1924 р., констатує політичну напругу на селі, ухвалив: „...основну увагу органів ДПУ направити на село”. Постанова політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Балицького у липні 1926 р. знову зобов’язувала ДПУ „негайно вжити всіх заходів до посилення роботи апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і прояви антирадянської діяльності на селі”. Водночас, резолюція закритого засідання політбюро по доповіді наркома наголошувала на необхідності „триматися строго в рамках указівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів”[23, арк. 50, 51]. Наприклад, керівники Подільського губвідділу відверто зізнавалися, що „вся чорна робота по ліквідації „чудес” була пророблена органами ДПУ”[24, арк. 31]. Отже, силові структури стали дієвою силою, яка „виправляла” хиби антирелігійної пропаганди.

Остання й надалі мала служити інтересам „соціалістичної перебудови” села. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинко застерігав, що „приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричинюють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії” [25, арк. 23 зв.]. Нарком Балицький у свою чергу в 1928 р. націлював відділи культів на місцях проводити гнучку тактику регулювання релігійного руху на селі, де релігійні громади „в більшості складаються з неможливого та середнього селян-

ства”, а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення” [26, арк. 102].

Але ці та інші застереження, повідомлення спецслужб про настрої на селі на зразок „Радянська влада хліб забирає, товарів не дає, церкви закриває” (з приводу закриття храму в Старобільському районі – прим. автора) [19, арк. 74] все менше спонукали партійні та радянські органи вдаватися до соціальної мімікрії. У директивних документах домінують одновимірні оцінки чинників і реалій сільської дійсності у залежності від їх ставлення до процесу колективізації. У цьому контексті Спілка воєвничих безвірників у 1932 р. робить висновок, що „релігія й надалі залишається значним фактором, що гальмує наш розвиток”. Увага акцентувалася на безпосередній причетності церкви до загострення класової боротьби: „Розгромлена, але не добита глитаїня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілей церковні та сектантські організації”. Останні ж ніби-то ретельно маскують антирадянську діяльність, щоб зберегти свої структури, і, навіть, „відверто агітують за колективізацію (с. Дмитрівка на Кременчуччині)”. Спілкою вже були зафіксовані ряд районів і сіл, „де офіційно не значиться жодної релігійної організації, немає жодного служителя культу. Молитовні будинки стоять закриті, населення ставиться до цього байдуже” [21, арк. 5, 6, 8].

Період 1930-х років проходить під знаком рішень XVI з'їзду, який ухвалив „закріпити і розвинути значні успіхи, досягнуті у справі звільнення мас від реакційного впливу релігії”. Селянський чинник, загравання з ним перестали бути актуальними для влади у результаті повернення до воєнно-комуністичних методів державного управління та відмови від кон'юнктурних ліберальних компромісів на релігійному ґрунті. Застосування терору проти селянства породили у його свідомості страх, безсилля перед системою, яка позбавила права свободи совісті мільйони громадян. Яку ж альтернативу релігійній моральності пропонувала радянська влада? У 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таємне рішення: „Визнати за необхідне розширити продаж горілки на селі” [27, арк. 215]. Знекровлене репресіями духовенство, яке на початку 1930-х рр. налічувало в республіці 9200 осіб, вже не мало помітного впливу на селянське життя.

Таким чином, радянська влада не мала наміру відмовлятися від свого ортодоксального курсу на повне знищення релігії, але змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства упродовж 1920-х рр. Селянський чинник змусив її неодноразово переглядати тактику в ході реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Проте на практиці вона виявилася непослідовною і кон'юнктурною, що

не сприяло зростанню прорадянських симпатій сільського населення. Зрештою, органи влади, поряд з недосконалою вульгарною антирелігійною пропагандою, віддали перевагу силовим методам впливу на витіснення церковно-релігійних форм сільської суспільної організації.

Джерела та література

1. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.604.
2. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х рр. XX ст. / В.О.Пашенко. – К., 1994. – 252с.; Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського / А.Зінченко. – К., 1997. – 424с.; Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В.И.Силантьев. – Харьков, 1998. – 232с. та ін.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР / С.І.Білокінь. – К., 1999; Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.Ченцов. – К., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002 та ін.
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.615.
5. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.435.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.642.
7. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.749.
8. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.20.
9. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.1757.
10. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 1. Оп.1. Спр.1869.
11. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.1842.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф.П-30. Оп.1. Спр.215.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).Ф.Р-17. Оп.1. Спр.74.
14. ДАЧО. Ф.Р- 63. Оп.1. Спр.179.
15. ДАЧО. Ф.Р-17. Оп.1. Спр.88.
16. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.995.
17. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2006.
18. ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп.20. Спр.2994.
19. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2987.
20. ДАЧО. Ф.Р -2895. Оп.1. Спр.17.
21. ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп.20. Спр.5309.
22. ДАВО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.57.
23. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.6.
24. ДАВО. Ф.П -30. Оп.1. Спр.492.
25. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2384.
26. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.34.
27. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.7.